

חידושים במבצע סינון העפר מהר הבית

דו"ח מוקדם שני

גבריאל ברקאי
אוניברסיטת בר-אילן

יצחק צויג
אוניברסיטת בר-אילן

בשותפות אסף אברום

"**כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפורה יחוננו**" (תהלים קד טו)

הקדמה

למן נובמבר 2004, אנו עוסקים בסיכון עפר שהוצאה מהר הבית, כתוצאה מפעולות בניוי ופיתוח וחפירות בלתי חוקיות, שנעשו על ידי הווקף המוסלמי (ברקאי 2006).

פרויקט הסיכון הוא מפעל ארכיאולוגי ייחודי, שנועד להציג מידע על תולדותיו של הר הבית. בשטח הר הבית לא נערכו מעולם כל חפירות ארכיאולוגיות מסודרות, ולא פורסמו ממנהן כל קרמייקה או מצאים אחרים. בקרבת הוצאות והמתנדבים, מלאה העבודה בתחששה שזו מלאכת קודש, שחיבת הייתה להיעשות, לאור הנזקים בשטח ההר, שנגרמו על ידי הווקף המוסלמי בשנים האחרונות, ולאחר המידע הזעום אודות מצא ארכיאולוגי שמקורו בהר הבית - ליבה של ירושלים הקדומה.

מפעל סיכון העפר מנוהל על ידי כותבי מאמר זה, נעשה בחסותה המדעית של המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן¹, וממומן ומתופעל מן ספטמבר 2005 על ידי עמותת אלע"ד - אל עיר דוד. המפעל ממוקם בגן לאומי עמק צורים, באדיבותה של רשות הטבע והגנים.²

בתחילה, היה בכוכונתנו לעורק סיכון מדגמי מוגבל לתקופת זמן קצרה. במהלך הזמן, נסתבר שכמוויות העפר מהר הבית הן גדולות יותר, ומכלול ממצאים רבichiוט, והן מחייבות עבודה בקנה מידה רחב וממושך יותר. לאור אלה ולאור התוצאות החשובות שעלו עד עתה, הוחלט המשיך במפעל הסיכון לטוח אורך.

מפעל סיכון מעורר עניין ציבורי רב, ולאתר סיכון מגיעים חוקרים ואישים וمبرקרים רבים, וכן נציגי אמצעי התקשורת הכתובה והאלקטטרונית, מהארץ ומהוצה לה. העבודה נעשית ברובה על ידי מתנדבים, ועד עתה השתתפו במפעל מעלמה מעשרים אלף איש. בין המתנדבים יש מובגרים וגולאים, סטודנטים ותלמידים, בחורי ישיבות ובנות אולפנות, חיילים, קבוצות, משפחות ובודדים מן הארץ ומהעולם הארץ. בין המשתתפים היו קבוצות של נשים אף עורירים (אויר 1) לכל

¹ הוא מנוהל בהתאם לרשון חפירה של רשות העתיקות שמספרו: 04/68-G.

² מנהל העבודה בשטח הוא אסף אברהם. רישום: צילה רוזנבוים' וענת אייזון. פיקוח ארכיאולוגי: תקופה לוי, אהרון גריינר, ארן יידני, ניצה (יקטורייה) מסיטרני, אמריה כהן, טלי כהן ודן ויין. כמו כן, משתתפים: אורנה כהן (ייקוי וטימור מטבחות וחיפוי מתקתק), דלית ויינבלאט (ציור), ולדימיר נייחין (צלום). בסיכון והדריכת מתנדבים משתתפים: אופיר שטמה, אביעד רשות, אברהם זורונברג, עוז יעקבובי, חוה שמואלי, נינה בן-שחר, יפה מואס, אילנית פנישל, ינון קורליק, נירה טובי, בנימין וולף, נעם שאוליאן, ענת שורץ, דניאל פרומבץ, הלל ריצמן, יעקב אלבז ואחים.

חדשושים במפעל סינון העפר מהר הבית

29

איור 1. מתנדבים נכימים מ'בית הגללים' נוטלים חלק בעבודת הסינון

המשתתפים זוהי חוות מרגשת המשלבת רכישת נסיוון ארכיאולוגי יחיד ב민ו עם מפגש בלתי אמצעי עם ההיסטוריה של ירושלים והר-הביתה. למפעל הסינון יש ערך מוסף חינוכי רב, בנוסף לערך המחקרי – ארכיאולוגי.

אתר הסינון והעבודה בו

אתר הסינון נמצא על מדרון הר הזיתים, בין לאומי עמק צורים, מאהורי בנין מלאס לשעבר (המשמש כיום בית יולדות), ולרגלי האוניברסיטה העברית בהר הצופים. המתקנים של האתר הסינון הורחבו, ומבנה מקומ נאות להרצאות מבוא למתרנדים המגיעים לעבודת הסינון. סככת הסינון הוגדלה, והיא מכוסה בחורף בחומרה של יריעות פלסטיק, ובקיץ בסככת צל. מספר עמדות הסינון הוגדל, והוא עומד כיום על 34, תוך כוונה להגעה לחמישים עמדות. ליד כל עמדה יכולים לעבוד שלושה אנשים בעת ובעונה אחת. באתר קיימים משרדים לפעולות הרישום והמנהל, וכן הוצאה במקומות מכלולת מחסן.

העפר עובר תחילה סינון יבש, יdni או מכאנני, ולאחר מכן עובר למסנןות עם מסגרות עץ ורשת פלסטית בעלת רוחחים של 4 מ"מ. העבודה נעשית כמקדום על ידי שטיפה תחת זרם מים, לאחר

הシリית העפר במקומות שונים.シリית העפר והניפוי הרטוב מפרידים את הממצאים מן העפר והבוץ שדבקו בהם. העפר שהועבר מרוח' הנביים (מתחם מ.ע.צ. הישן [להלן]), עבר מיוון מכאני, שהפריד את העפר מן האבניים. עבודת הסינון מלאה פיקוח קפדי של ארכיאולוגים, ונאסר כל ממצא שנוצר על ידי האדם, ששימש אותו, או שמעיד על סביבתו. הפריטים ממויינים לפי חומריהם: חרסים, חפצי מתכת, חפци זכוכית, עצמות בעלי חיים, אבני מעובדות וקוביות פסיפס. הממצאים עוברים שטיפה וכמה שלבי מיון, ולאחר מכן הם עוברים רישום ממוחשב.

אל אחר הסינון הועברו בשלב הראשון (נובמבר 2004) כשבעים משאיות של עפר מנהל קדרון. בסוף אוקטובר 2005 הועברו ממש עוד תשע משאיות. בחודש אוגוסט 2006 העברנו אל אחר הסינון שלושים וארבע משאיות עפר נוספת ממתחים מ.ע.צ. הישן שברחוב הנביים. העברה זו כללה את כל העפר שנשמר שם. העפר הגיע בשעתו למתחם מ.ע.צ. בהוראת רשות העתיקות חדשניים אחדים לאחר שפונה מהר הבית לנחל קדרון. פינוי העפר ממתחים זה נעשה לאחר שהמקום נמכר ליזם פרטי שהחל בפנים העפר מן המקום לצורך בנייה.³

העברת העפר ממתחים מ.ע.צ. לאחר הסינון, נעשתה אף היא בהשגחה של נציגי רשות העתיקות. הסתבר שהעפר ממתחים מ.ע.צ. עורבב בכםות ניכרת של פסולת מודרנית על ידי אנשי החברה הלאומית לדריכים (שירה את מ.ע.צ.), דבר שחייב אותנו למאץ מיוחד של הפרדת הפסולת מן החומר שמקורו מהר הבית (איור 2).
בסוף מרץ 2007 הועברו מנהל קדרון כ-178 משאיות נוספות עם עפר, חלק מן העבודות להכשרת האזור לגן לאומי (איור 3).

כל עריםות העפר שהועברו סומנו ומוספרו, ונרשם מקורה המדוייק לנחל קדרון. בנחל קדרון נותרה עוד כמה גדרות MADE של עפר (כמו מהירות לעיר) מהר הבית שעדיין לא הועבר לעומק צוריהם. העברת העפר מנהל קדרון לוותה גם בחפירה של כמה חתכים, על מנת ללמד את היקפן, עומקן ואופיין של עריםות העפר.

העפר שהועבר ממתחים מ.ע.צ. סומן בקידומת Z, ואילו עריםות העפר שהועברו מהערמה העיקרית בנחל קדרון סומנו בקידומת K.

עבודת הסינון נמשכת באופן רצוף, שישה ימים בשבוע ובמשך כל עונות השנה. במקביל לעבודת הסינון, הוחל בתהליך הכנת הממצאים לפיסותם הסופי בסיוו של צוות מומחים.⁴

³ תודתנו לאבtier כהן מרשות שמורות הטבע והגנים, שהבחן, בדרך מקרה, בפנים העפר ממתחים מ.ע.צ. ויידע את רשות העתיקות אותנו.

⁴ ניצן עמייתי-פריס (מטבעות איסלמיים), מרים אבישר (קרמיקה מוסלמית), ד"ר גיא בר-יעז ונעה רבן-גרסטל (עצמות בע"ח), הנק מיאגיס (רכיכות) ופרופ' משה שרין (כטבות ערבית). כמו כן, ברצוינו להודות למומחים השונים שייעצו לנו ובהם: אורית פלג (פריטים ארכיאטוניים), ד"ר ג'אלד פינקלשטיין (טביעה וזרזית), פרופ' ג'ודי מאגנס (קרמיקה רומיית-ביזנטית), שולה חדד (זכוכית), דניס פארוק (אמונון נוצרי). ברוך ברנדל (הרפואה מצרים).

חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית

איור 2. העפר ממתחם מ.ע.צ היישן ברחוב הנביים לאחר שהועבר למתחם פרויקט הסינון. ניתן לראות את כמותות האשפה הרבות שעובדי מ.ע.צ שפכו על עפר הר הבית

31

אייר 3. הובלת עפר הר הבית מנחל קדרון אל הגן הלאומי 'עמק צורים', במסגרת פיתוח בגזרת 'עמק המלך' בנחל קדרון

מקור העפר

מקורו של העפר שהוא מונח במתחם מ.ע.צ. הוא בודאות מהר הבית הופנו לשם בפיקוח אנשי רשות העתיקות.⁵ למרות שהעפר נטערבב שם עם פסולת מודרנית, עיקרו של החומר היה נקי מכל זיהום של פסולת בת ימינו. בתוך העפר נמצא עשרות מחצלאות תפילה עשויות קש, ביניהן אלה שנמצאו ארכזות בחבילות. מקור מחצלאות אלה במשטחי תפילה מוסלמיים בהר הבית.

איור 4. חותם דיי מודרני ועליו הכיתוב 'הווקף המוסלמי'

לגביו העפר שנשפר בנחל קדרון, כפי שכבר הראינו בעבר אין ספק שמקורו בהר-הבית, ועיקרו בא מן הבור הגדול שחרפו אנשי הווקף בחזית הצפונית של אורות שלמה (ברקאי וצויג 2006: 219-215). במשך הזמן התרבו העדויות לכך, ואף נתגלה בסינון חותם מתכת מודרני של הווקף המוסלמי מהר הבית (מס' 3656; איור 4) בהמשך עבודתנו נסתבר שהעפר שהוצאה מהר הבית מקורו בשלווה ריכוזים נפרדים בשטח הר הבית:

איור 5. שרידי עץ שהיוו כתוצאה מהנמכת המפלס לצורכי עבודות ריצוף בחלקו המזרחי של הר-הבית

⁵ לפי מידע מה מיובל ברון, ארכיאולוג מוזיאון ירושלים ברשות העתיקות.

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

1. מעבודות הנמקת המפלס וניקויים שנעשו החל משנת 1996 בתוך המבנה התת-קרקעי של אורות שלהן לצורך הקמת המסגד במקום (אל מצלה אל מראני).
2. מעבודות פילוס לצורך בניית הריצוף בדروم ובאזור הר הבית. שטחים גדולים באותו אזורים רוצפו במהלך שנת 2000, תוך הנמקה של פני השטח בכ- 50 ס"מ לכל היותר (איור 5).
3. עפר ופסולת בנייה שהובאו לדרום-מזרח הר הבית במהלך עבודות בניו ושיפוץ שנעשו ברחבי ההר. עפר זה עשוי לבוא גם מפינוי ומינוי של חללים תת-קרקעיים שונים בשטח ההר. עבודות שיפוץ אלה נערכו במשך שנים רבות במהלך המאה ה-20 ואף קודם לכן. בשנים האחרונות רוכז העפר מעבודות אלה בדרום-מזרח הר באמצעות ציוד מכני ש幡על הווקף (איור 6).⁶

בדוח המוקדם הראשון (ברקאי וצוויג 2006א: 225), העלינו את ההשערה שהاكتובות הלטיניות המונומנטאלית מן המאה הראשונה לספירה, המספרת על הקמת קשת נצחון בהר הבית, על יד

איור 6. מבט כלפי צפון מראש אחת מערכות שפכי עפר ובניה באורך המזרחי של הר הבית

פלוייס סילולה (గורל 2006), הייתה עשויה להגיעה מחפירות הווקף בבור הגדול שבზית אורות שלהן. מאוחר יותר נסתבר לנו שכתוות זו הייתה כבר באוסף מוזיאון הווקף בהר הבית ב-1996, עד בטרם חפירתו של הבור הגדול.⁷

⁶ יש לאסור פעילות כלים אלו במקום כה רגיש.

⁷ אנו מודים לד"ר חוברת שיק על העורותיו המועילות.

לפיכך סביר יותר להניח, שמקורה של הכתובת הוא בעריםות העפר והאבנים, שהוצאו מתחום המבנה של אורות שלמה לצורך התקנת המסגד במקום.

בחתכים שחפרנו בעריםות העפר שבנחל קדרון, הסתבר שדרומית לשפך מהר הבית מצוי עפר שונה שמקורו בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו במקום אחר, חומר זה הופרד בעובdotנו, והוא מרוכז בעריםות ששסמו עם הקידומת B. כמו כן, נתגלה גם שפך עפר נוסף המצוי צפונית לה שמקורו מהר הבית. מקורו של עפר זה הוא בעבודות סילילת כביש העופל, לרגלי המדרון היורד מזרחה מן הכותל המזרחי של הר הבית. חומר זה הופרד ונלקחה ממנו דגימה לשם השוואה עם החומר מההר עצמו. סימונו 13-KS.

מעדויות של אנשים המתגוררים באזורי שפיכת העפר בנחל קדרון, מסתבר שבמדרונותיהם נשפכו העפר, קיימות מערה שכוסתה על ידי שפך העפר. מערה זו שימשה אותם כמקלט במלחמות ששת הימים. הם אף העידו על פעולות שפיכת העפר באותו מקום, בשעה שנעשו העבודות בדרום-מזרח הר הבית בסוף שנת 1999.

בכל עריםות העפר שהועברו לאזור הסינון נtagלו כמותות גדולות של קוביות זערות של פסיפסי קיר (טסנות) שעיות זכוכית. רובות מהן נמצאו מוזהבות. הן שייכות לתקופה המוסלמית הקדומה (התקופה האומאנית). כמו כן, נtagלו عشرות רבות של שברי ארכיחי קיר מעוטרים ומוגגים מן התקופה העות'מאנית. מקורים של הטסנות והאריחים הוא מן העיטורים החיצוניים של בניין כיפת הסלע שבמרכזו הר הבית, והם הגיעו לדרום-מזרח הר הבית במהלך עבודות שיפוץ שנערכו בבניין. ה证实ות של פרטיים אלה משתנות, ונמצאו עריםות שבהן היו יותר קוביות פסיפסי זכוכית אומאיים, מאשר בעריםות אחרות. פרטיים אלה מעידים בוודאות שמקורו של העפר אותו אנו מסננים, הוא בהר הבית.

בזמןנו הערכנו שבנחל קדרון קיימות כמות של כ-150 משאיות עפר, במהלך עבודות העברת העפר, ובחפירות החתכים שליוו את העברה, נסתבר שכמותות העפר מהר הבית שנשפכו בנחל קדרון הן גדולות בהרבה ממה שסבירנו תחילה, ולאחר העברת העפר של כ-280 משאיות עפר (כ-4500 מ"ק), נותרו במקומות כמותות ניכרות של עפר מהר הבית.

תוך כדי העברת העפר מנהל קדרון מצאנו בתוכו מספר ריכוזים של עצמות אדם, שמקורן אינו ידוע. עצמות אלו נמצאו בתוך עדשות של עפר שצבעו החום-אדמדם מעיד שמקורו אינו מהר הבית. העצמות הונחו כנראה בתוך העפר במתכוון, על מנת למנוע בדיקה ארכיאולוגית של העפר. במהלך עבודות העברת העפר לאתר הסינון, הן מתאר מ.ע.צ. ברחוב הנביים והן מנהל קדרון, נעשתה הפרדה של מרבצי העפר לפי מקומות ומפלסים, ולפי הצבע והאופי של העפר, למורות שמקורו המדוייק בהר הבית של כל אחד מן המצביעים אינו ידוע.

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

מסקנתנו, שרוב העפר שהוצאה מן הבור הגדל הוא מילוי מימי הביניים שהובא למקום מקומות אחרים בשטח הר הבית ולא הובא מבחוֹץ, נתחזקה במהלךינו. יש לציין שהחפירה בבור כללה גם פגיעה בשדרדים ארכיטקטוניים, כך שלא כל העפר שהוצאה מבור זה מקורו במילוי.

אנו מעריכים שעדי עדות סוננו בערך 20% מכלל החומר של העפר שאותו העברנו לאתר הסינון. עפר נוסף מהר הבית הועבר בזמנו גם למזבלה העירונית בכפר אלעוזיה שמאירה להר הזיתים, ולאזר שומרת א-זעים שמצפון-מזרח לירושלים, על הכביש לעלה אדומים. לפיכך, ניתן לסכם ולומר שיש בידינו נתונים להסיק שהעפר אותו אנו מסננים מקורו בהר הבית, ולא הובא לשם מבחוֹץ.

תוצאות עבודת הסינון

בשל אופיין של ערים העפר שמקורו במילויים, יש בידינו רק פריטי ממצא זעיר, ואין כל כלים שלמים או קרמיקה המיועדת לרפואת. חלקים ארכיטקטוניים ובניין בניין הוצאו מן העפר על ידי הווקף במהלך העבודה הפינוי, לצורך שימוש חוזר, וכך שיש בידינו רק מעט פריטים ארכיטקטוניים שנעלמו מעיניהם של אנשי הווקף. כל הממצא, כאמור, מקורו במילויים ולפיכך הוא אינו באתרו והוא חסר כל קוונטקסט. לאור זאת התיארוך של הממצאים הוא על בסיס טיפולוגי בלבד.

35

עיקרם של הממצאים הם שברי החרסים, רובם קטנים, ורק כמחצית מהשפיות הן אינדקטיביות ומאפשרות תיארכוֹן. עד עתה העלו עבודות הסינון כשלושת אלפיים סלי קרמיקה וכן, כעשרה אלפיים פריטי ממצא מסוימים: שברי כלי אבן, שברי כלי זכוכית, חפציו מתקת ושברי מתקת, כ-2000 מטבעות עתיקות, תכשיטים מסווגים שונים ומהומרים שונים ומגוון עשיר של חרוזים, ראש חיצים, אבני קלע ופריטי נשך נוספים, תלויינים, קמיעות, חותמות וטביעות חותם, משקלות מהומרים שונים, חפצים אישיים, כגון מקטורות חרס ומסרקות, כלי משחק וקוביות משחק, שיבוצים לעיטור מבנים וריהיטים, עשויים אבן, עצם וצדף. שברים צלמיות ופסלונים, וכן, חלקים ארכיטקטוניים - אבני פסיפס מעיטורי קירות ורצפות, אריחי ריצוף ואריחי קיר, קטוע טיח צבועים, שברי עמודים, בסיסים וכותרות, אבני מעוטרות ומגוון רחב של פריטים נוספים. כמו כן, נאספו פריטים רבים של עצמות בעלי חיים, צדפות, קונכיות ומأובנים.

התקופות המיוצגות על ידי הממצאים מכוסות טווח רחב -מן מספר קטן של כלי צור פרההיסטוריים ועד לימינו. רובם המכريع של הפריטים הם מתקופת הברזל ואילך. בין הממצאים ישם רבים שזמןם אינו ידוע לנו, ולא מצאנו להם כל מקבילות מתוארכות. שני הרכיבים העיקריים של הממצא, שירכיבו את עיקרי הטבלאות ההיסטוריות שייעדו על עצמות ואופי הפעילות האנושית בהר הבית לאורך התקופה השונות, הם הקרמיקה והמטבעות; שכן אלה קיימים במספרים גדולים, וזמןם ניתן לקביעה במידה רבה של וודאות.

צבעו של העפר הוא אפור ברובו, שכן הוא מכיל אפר רב. פה ושם נמצאו בתוך העפר גם כיסים נקיים של אפר ושריפה. חלק מפריטי הממצא נמצאו שרופים. אלה מעדים ככל הנראה על מלחותה, ושריפה כתוצאה מהן. השריפה והחומרן המתועד של שנת 70 הוא מן הסתם מן המשפיעים הבולטים ביותר על תכולות האפר בעפר מהר הבית.

המטבעות מהווים כאמור, פריטי ממצא חשובים בעבודת הסינון. בדרך כלל מתגלים כמה מטבעות מדי יום ביוומו. מלבד המטבעות העתיקות, כוללים הממצאים גם מספר לא מבוטל של מטבעות מודרניים: עות'מאנים, מנדרירים, ירדנים, ישראלים, וכן מטבעות מארצות רבות אחרות מלבד ארץ ישראל.

להלן יובא מבחר מן הממצאים המיוחדים שנחשפו במפעל הסינון, ובצדיו יובאו גם כמה מסקנות ראשוניות הנובעות מהם.

תקופות הברונזה (האלף השלישי והאלף השני לפנה"ס)

מלבד כלי צור פרהיסטוריים, הממצאים הקדומים ביותר שהעלוינו במפעל הסינון הם חרסים מועטים שאוטם ניתן ליחס לתקופת הברונזה הקדומה והברונזה התיכונה. נתגלה גם שבר קטן של שפת קערת אבן מגנרטית או מדירית ממוקור מצרי (מס' 6035), עשוי להשתיק לתקופת הברונזה הקדומה.

ראו לציוו שבר של דופן 'קערת פירות' או טازה (tazza) עשויה בהט לבן (מס' 9614). כלי זה הוא ככל הנראה ממוצא מצרי, וזמןנו הוא תקופת הברונזה המאוחרת, מן המאות ה-13-14 לפנה"ס. כמו כן, נתגלה שבר של תחתית מחודדת של פכית דליה (מס' 3049; אייר 7), שגם היא שייכת לכל הנראה לתקופת הברונזה המאוחרת (השוואה: עמירן 1971: לוח 46: 15).

איור 7. בסיס פכית דליה מתקופת הברונזה המאוחרת

ממצא מיוחד היה חרסוישת מצרית עשויה סטיאיטיט מזוגג בצבע לבן-קרם (מס' 11690; אייר 8). החרסוישת מנוקבת לאורכה, ובתוכן הנקב נראים עדין משני הצדדים, שרידים ציר ברונזה, שהיא מחובר לטבעת שנענדה על האצבע. מידותיה 11.31 מ"מ (אורך), 8.30 מ"מ (רוחב) ו-

חדשניים במפעל סינון העפר מהר הבית

איור 8. חרטושית מצרית הנושאת את דמותה האלה שח'מת

5.69 מ"מ (גובה). בצד הגב נראים הראש והכנפיים ובצד החרטושית עוצבו הרגלים של חיפושית הזבל אותה מחקה החרטושית. על הגחון נחרתנה דמות אדום ניצבת, שראשה הוא דמו לביאה (או חייה אחרת מן החתוליים), המציגת את האלה המצרי שח'מת, בתו של רע, משלישית האלים של מمفיס, המייצגת את הצד האכזרי של כוח המשמש. על רأسה של הדמות מתואר גלגל חמה עם נש קוברה (אורהוס) הבולט מותכו. הדמות אוחזת במטה וגופה עטוי בשמלת. היא ניצבת על קו אופקי, שמעליו, מימין למטה שבידי הדמות, מופיעים כמה סימנים היוגוליפיים. החרטושית עשוייה להיות שייכת לתקופת הברונזה המאוחרת או לראשית תקופת הברזל, ואנו עדין עוסקים במציאות המקבילות ובתיארכיה המדוייק.⁸

תקופת הברזל (1200-586 לפנה"ס)

עד עתה לא עלה במפעל הסיכון כל ממצא מובהק שניtan לתארכו בודאות לתקופת הברזל I, ככלומר למאות ה-12-11 לפנה"ס, אף כי חרדנו שחרסים בודדים עשויים להשתיר לתקופה זו. אחזו קטן מהחרסים הם עם מירוק יד אופייני וניתנים לתארוך לתקופת הברזל II, למאות ה-10-9 לפנה"ס.

כמויות שברי החרסים מתקופת הברזל II ב-ג (המאות ה-8-6 לפנה"ס), היא מרובה ביותר, וביניהם מרובים במיוחד שברי קערות עם מירוק שנעשה על גבי האבניים. נתגלו גם שברי גוף וידיות בלתי טבויות של קנקנים מטיפוס קנקני 'מלך' משלחי המאה השמינית לפנה"ס.

⁸ אנו מודים לבורך ברנדל מורשות העתיקות על סיועו.

גבריאל ברקאי ויצחק צויג

אייר 9. אבן קלע מתקופת הבית הראשון המעידת על הקרובות שהתחלו במקום בסוף תקופה זו

0mm 10mm

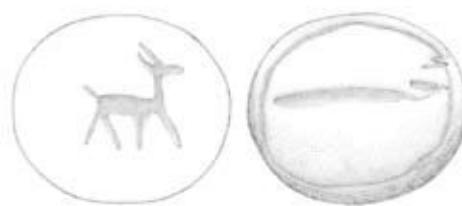
אייר 10. חותם מתקופת הבית הראשון עשוי מאבן יקרה - לאפיס לאול. החותם שחוק והכתובות לא השתמרו

וחותם נוסף מתקופת הברזל II שנתגלה בסינון, עשוי אבן שחורה עם נקודות לבנות צעריות (מס' 6431; אייר 11). החותם הוא סגנון דו-קיומי, בלתי מנוקב, ומימדיו הם 13X11 מ"מ. בצדיו האחד הייתה כתובות שנשחקה לחלוין ונותרו ממנה שרידים של אותות בודדות, אך שרד הקו האופקי שהפריד בין שני השdots של הכתובות. כמו כן נשתמו סביב שולי החותם קו מסגרת סגנון, שבו הייתה חרוטה הכתובת. בצדיו השני של החותם, חרוטת דגם קוווי של בעל חיים בעל צוואר מאורך וזוג קרניים הצועדים לימיין (בטביעת החותם - לשמאל). הרושם הוא שבעל החיים הוא צביה, ולשמאלו נראה במטושטש ענף של צמח כלשהו. בחותמות ובטיבעות

בין הממצאים ראוי לציין אבן קלע עשודה צור (מס' 9073; אייר 9) בצורה ובגודל של כדור טניס. קוטרה הוא 5 ס"מ ומשקלתו הוא 279 גרם. אבני קלע דומות רבות נתגלו בחפירות בלביש, שם הן שייכו לקרב של סנחריב מלך אשורי כנגד העיר, ביוםיו של חזקיהו מלך יהודה בשנת 701 לפנה"ס (זאס ואוסישקין 2004: 27.26, אייר 1979).

מצוא נדיר ומוחד השיך לתקופת הברזל II הוא חותם עיר (מס' 12864; אייר 10) בעל צורה דו-קיומית מוארכת קמעה, בגודל של 0.9X1.6 ס"מ. החותם עשוי אבן בצבע כחול דהוי, מסוג לאפיס לאול. הכתובת הייתה על גבי החותם נשחקה לחלוין, ונותרו רק עקבות הקו האופקי שהפריד בין שני שdots (רגיסטרים), שבהם הופיעו שמו של בעל החותם ושם אביו. החותם אינו מנוקב, והוא נראה משובץ במסגרת מתכת שלא נשתמרה. המוחד בחותם זה הוא החומר שמןנו הוא עשה. כמודמה לזה הופיע היחיד שנתגלה עד עתה בירושלים העשו לאפיס לאול. זהה אבן יקרה למחצה שמקורה בהרי אפניזטן, שערכה היה רב בעולם העתיק, וייחס לה גם ערך מגי. מקובל לזהות אבן זו עם הספר הנקרא אחת עשרה פעמים במקרא. בארץ נתגלו חותמות בודדים בלבד שנעשו מחומר זה, אחד מהם נחשף בחפירות של גוטليب שומכר במגידו (שומאכר 1908: 99-100; ווצינגר 1929: 64-65; וראו גם אביגד 1997: מס' 85).

חדשניים במפעל סינון העפר מהר הבית

איור 11. חותם מתקופת הבית הראשון, ועליו מוטאות צביה

חותם שנתגלו בירושלים, ידועה היטב דמות של צביה רועה או מלחת, שראשה נטו כלפי מטה (ראו למשל: אביגיד 1997: מס' 144, 204, 227 ו עוד). לעומת כל החותמות הללו, ראשו של בעל החיות בחותם שלנו מונע מעלה, ואיןנו נראה כמלחר.

שני החותמות הנארכרים, מצטרפים לטביעת החותם עם הכתובת העברית הקדומה של "[....] ליהו/[בנ] אמר", שאודותתו פירטנו בדו"ח המוקדם הראשון (ברקאי וצוויג 2006א: 221-220). בהמשך עבדו לנו ונגלתה עוד בוליה עשויה טין צורן בצבע שחור (מס' 4417), שבה נראהית בצד הגב בטיעתו של החפץ שאליו הוצמדה, אוליلوح עז ואולי אגרת פפיروس. על פני הבוליה ישנה טביעה שמשמעותה הסגולה נראהיה היטב, אך קשה להזות בה כל אותיות של כתובות, ואולי היא הייתה טבועה בחותם עם דגם עיטורי כלשהו.

עניין מיוחד בין הממצאים של תקופת הברזל II (המאות ה-8-7 לפנה"ס) מעוררות שמונה משקלות אבן ציפתיות, שלמות או שבורות, מטיבוס 'משקלות השקל', הידועות היטב בחפירות בירושלים ובירושלים (קלטור 1998). בדו"ח הראשון הובאו פרטיים של משקלות אחת, כנראה של

איור 12. משקלות אבן מתקופת הבית הראשון

ארבעה שקליםים, שבבסיסה נקוב חור ובו נמצאה תקועה פיסת עופרת להתקנת המשקל (ברקאי וצואג 2006א: 222). מאז נתגלו עוד שבע משקלות השיכנות לסדרת משקלות השקל. חמש מן המשקלות הן שבורות (מס' 13010, 10326, 8914, 13745, 8804; איו 12), והן עשוית, מלבד האחורה, מאבן גיר קשה, בצלע אדמדם-ורוד, מיזי-אחים. המשקלות האחורה עשויה אבן גיר בצלע אפור עם כתמים לבנים. עד עתה ידועות ביוזה בעיקר משקלות שלמות (לעתים פגומות), אך לא נתגלו שברי משקלות. יותרן שבבר לא הבחן בשברי המשקלות, אך מайдך יתכן זוהי קבוצת משקלות שיוצרו בירושלים ונשברו במהלך ייצורן, או שנפלו וושברו בתוכו כתוצאה מחתה-משקל. משקלות מס' 13777, היא בעלת צורה כדורית, עם בסיס משוטט קטן, מאבן בצלע ורוד-אדמדם. משקלה הוא 7.59 גרם. לפי משקללה, עשויה משקלות זו להשתיר לסדרת המשקלות המוסמנות בתיבה "פימ", שהיא התיבה המסמנת $\frac{3}{2}$ של השקל. המשקל הממוצע של המשקלות מהסדרה המוסמנת "פימ" הוא 7.815 גרם. על גבי שבר המשקלות מס' 8804 מופיעעה חריתה רדודה של סימון א', ודומה שהזו הסימן המצרי ההיראטי של הספרה 10, וכי זו הייתה במקורה משקלת של עשר גרם, שקללה במקור 5.129 גרם, אך כאמור, זהו שבר בלבד, משקלו ביום 1.90 גרם בלבד. בקבוצה זו ישנה משקלות נוספת שצורתה כדורית (מס' 8914), עם בסיס שטוח קטן, ואף היא מסומנת בחירתה רדודה דמיית א', ומשקללה הוא 5.5595 גרם. משקלת זו עשויה אבן בצלע אפור עם עורקים נאים מעגלים בצלע לבן. גם משקלות זו היא ככל הנראה של עשר גרם, אם כי משקללה גבוה מעט מן הממוצע, אך ידועות משקלות אחרות של עשר גרה שמשקלן דומה (קלטר 1998: 230).

בקשר של המשקלות, יש לציין שבשנת 1903 פרסם ג'ורג' בארטון משקלות ברונזה מרובעת קטנה, שנמסר לו כי נמצאה על פני השטח בהר הבית. על המשקלות הופיעו לצד אחד הכתובת "פימ", ובצדיה השני, הכתובת "לזכריהו/ יאר"; באותיותה של הכתובת יש סמלים של כתב ארכאי, של המאות ה-10-9 לפנה"ס (בארטון 1903: 384 - 387; ברקאי 2006 ב').

בין הממצאים של תקופת הברזל II, יש להזכיר גם 40 שברי צלמיות חרס, רובם רגליים ושברי גוף של צלמיות בעלי-חיים, כנראה סוסים (איו 13). צלמיות כאלה אופייניות לממצא של תקופה זו ביוזה ובירושלים (וראה קטלוג של צלמיות הסוסים, אים 2006). הצלמיות נמצאו שבורות, ולפי צורתן, נראה שהן שובחו בתוכו, אולי חלק מפעולה של טיהור הפולחן. במקורה מסופר על טיהור הפולחן בימי של יאסיהו בשליה המאה השביעית לפנה"ס, שככל הרס של חפצים וסמלים אליליים (וראו: מלכים ב כג, ד - יג), והשלכתם לנחל קדרון (שם ד, ו; וכן דביה"ב לד, ג-ה).

אופיו של הממצא מתקופת הברזל II מażור הר הבית הכלול חותמות, בולות ומשקלות, מעיד אולי על הפעולות המנהלית של ימי מלכי יהודה, שהיתה ודאי מרכזת באזור קריית הממשלה וארמונות המלוכה, שהיו ממוקמים באותה סביבה.

חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית

איור 13. שרבי צלמיות מתקופת הבית הראשון

התקופה הפרסית (333-538 לפנה"ס)

41

המצאים מן התקופה הפרסית שעלו במפעל הסינון, ושיכים במובהק לתקופה זו, הם מעוטרים. ראוי במיוחד לציין מטבע כסף עזיר מטיפוס מטבעות י' (ט' 7786; מס' 14). בצד אחד של המטבע מופיע דגם בלתי ברור, ובצד הפנים מופיע ערך משפחחת הינשופים, תנשמת או כוס, בעמידה לימין עם ראש פונה לחזית, משמאלו פרח שושן ומימינו מופיע הכתובות "י'ד" באותיות הכתב העברי הקדום. הינשוף והכתובות נראהים היטב והשתמרו במלואם. קוטר המטבע הוא 7 מ"מ ומשקלו 0.33 גרם. זהו מטבע של אובל אחד, השירק לטיפוס מס' 6 בקטלוג המטבעות היהודיים של יעקב משורר (משורר 1997: 18-19, לוח 3). מטבע י' מהר הבית מצטרף למטבעות נוספים מאותו סוג ואותו שנתגלו בירושלים: בהר ציון (ברושי 1972: 105), בכתף הינום

(אלאי ולמיר 1991: 128), בגבעה

הצופיתית (ברקאי, תל ופנטליקון 2002: 67-65), ובפסגת זאב (גיטלר 1997: 81). מעניין לציין כי בשטח עיר דוד, שם נחשפו שרידי שכבות יישוב מן התקופה הפרסית לא נתגלו עד עתה כל מטבעות מטיפוס י'ד. מטבעות אלה נראהו נתבעו בירושלים על ידי שלטונות הפלחו האוטונומית של יהודה, שכונתה

איור 14. מטבע כסף מהתקופה הפרסית מטיפוס מטבעות י' (ט'

בתקופה זו "יהד מדינטָא" (עוזא ה, ח). מטבעות יהד מתוארכים על ידי רוב החוקרים למחצית הראשונה של המאה הריביעית לפנה"ס. לפיכך מטבע יהד זה, הוא הקדום ביותר בין המטבעות שנתגלו עד כה במפעל הסיכון.

התקופה ההלניסטית וימי בית חשמונאי (333-40 לפנה"ס)

בין המטבעות שנחפרו במפעל הסיכון נtagלו מספר מטבעות של בית תלמי ובית סלוקוס, מן המאות השלישי והשנייה לפנה"ס. כמו כן, נתגלה שפע של מטבעות החשמונאים מטיפוסים שונים ושל שליטים אחרים. בנוסף למטבעות הbranezh החשמונאיים הרגילים, נתגלה גם מספר מצומצם של מטבעות עופרת קטנים, ועליהם טביעות בלתי ברורות (איור 15). ידועים כמה טיפוסי מטבעות עופרת שנטיבו על ידי אלכסנדר ננא, ויתכן שהדוגמאות שעלו בסיכון שייכות לקבוצה נדירה זו של מטבעות (ראו: משורר 1997:48). יעקב משורר הכיר רק מטבע עופרת בודד של אלכסנדר ננא, שנתגלה בירושלים, בחפירותיו של בנימין מזר ליד הכותל הדרומי של הר הבית (משורר, שם); והוא הניח שמטבעות אלה נתבעו בערך הירדן.

لتקופה ההלניסטית הקדומה, שיר קלע דמוי גלען דו-חרוטי עשוי עופרת (מס' 9661 איור 16) קלע זה היה כנראה בשימוש הצבא הסלולי במלחמותיו נגד יהודה

איור 15. מטבעות עופרת. מרביתם ככל הנראה מימי בית חשמונאי

איור 16. קלעים עופרת מהתקופה ההלניסטית, שהיו בשימוש הצבא הסלולי

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

המחייב בשנות ה-60 של המאה השניה לפנה"ס. הקלע שנתגלה הוא משופשף, וויתכן שנשא בעבר כתובות. אורכו הוא 37 מ"מ ומשקלו 61.6 גרם. קלעי עופרת מטיפוס זה, שחלקים נושאים כתובות או סמליים, ידועים היטב בארץ ישראל, ונתגלו באתרים קרובות של התקופה ההלניסטית. הם נמצאו בעכו, יבנה-ים (?), תל דורה, תל תנינים והר גרייזים (טל 2006: 321-320, ושם ספרות נוספת). שני קליעים כאלה נתגלו גם בחפירות בחצר המצודה שבמערב ירושלים (סיוון וסולר 1994: 114). ארבעה קלעי עופרת נוספים נחשפו בחפירותיה של קתולין קניון בירושלים. מקורו של אחד מהם בחפירתנו של דאגלס תאשינגהאם בן הארמני (טאשינגהאם 1985: 64, 422; לוח 70, 34, 495: לוח 117. שם הם יוחסזו לגילו העסקי הרומי). אלה שנתגלו במצודה ובגן הארמני הם כנראה מזמן המזרח של אנטיאקוס השביעי סידטוס (132-133 לפנה"ס) על ירושלים, בימי יוחנן הורקנוס הראשון.

בעבודת הסינון נתגלתה ידית אמפורה עם טביעה חותם עגולה של האי רודוס (מס' 14488; אייר 17) על גבי הטביעה מופיע סמל השושן של האי רודוס, ובסביבו בעיגול מופיעה כתובות יוונית, שנקראה בידי ג'ראלד פינקלשטיין: **ΤΟΥ ΣΩΣ ΔΩΔΑΚΤΥΛΟΥ ΤΙΑΚΙΤΟΣ** [גְּדוֹלָה] כלומר: "בשנת [כהונתו של האפונים] תיאקיטוס [בחודש] היאקינטוס". האפונים, במרקחה שלנו תיאקיטוס, הוא פקיד בכיר שעלה שמו כונתה שנות כהונתו. הטביעה תוארכה על ידי פינקלשטיין לשנים 175-170 לפנה"ס, לימי של אנטיאקוס IV אפיקנס, שבזאת אוצרות המקדש בירושלים, ואנו ניסיה להנrig פולחן זר

בהר הבית. טביעה זו עשויה להיות קשורה להקמתה של המצודה של חיל המΖב הסלוקי בירושלים, שנקראה 'חקרה' והיתה ממוקמת בסביבות הר הבית. בנייתה של מצודת החקרה הושלמה זמן לא רב אחרי זמנה של הטביעה שלנו. טביעה רודית זו מצטרפת לכ-1200 טביעות חותם רודיות וטביעות אחרות בידיות של

אייר 17. ידית אמפורה עם טביעה הכוללת את סמל השושן של רודוס ובסביבה הכתובת: "בשנת [כהונתו של האפונים] תיאקיטוס [בחודש] היאקינטוס"

אמפורות מיו באוט מייאי יוון, שנמצאו בחפירותיה השונות של ירושלים (אריאל 1990: 13-25). גם בחפירותיו של יגאל שילה בעיר דוד נתגלתה טביעה עם שם של האפונים תיאקיטוס, אך זו טביעה מלכנית ולא עגולה כמו שלנו (אריאל 1990: 51, 186). האפונים תיאקיטוס מתוארך על ידי וירג'ניה גרייס (גרייס 1985: 9) לשנת 184 לפנה"ס, לעומת זאת תיארכו הנומוכים יותר בכ-14 שנה של ג'ראלד פינקלשטיין. בהקשר זה יש לציין שהיו שסבירו שמקומה של מצודת החקרה היה בדורות-מזרח הר הבית, בסמוך לאזור שמננו בא העפר שאחננו מסננים (צפרי 1980). הטביעה שייכת מן הסתם לקנקן (אמפורה) שבו יובא לארץ יין מרודוס, שהיא יין נסך שלא הייתה כשר

⁹ אנו מודים לד"ר ג'ראלד פינקלשטיין על סיוע האדיב בזיהוי הטביעה.

לשטייה על ידי יהודים, ושימש אולי את יושבי החקרה (על הנושא ההלכתי ובעיוותיו ראו: אריאל וסטריקובסקי 1990: 25-28).

הטבעה הרודית מהר הבית מהויה ממצא מרגש הקשור לקרבות של יהודה המכבי וחילוטיו, שנלחמו לטיהורו של המקדש, וחנכו אותו מחדש כיבושו וטיהורו.

אייר 18. כתורת דורית ככל הנראה מן הסטיו המזרחי של הר הבית

אייר 19. מבט כלפי צפון אל המבנה שנחנשף בצד המזרחי של הבור שנחפר בחזית 'אורות שלמה'. במרכז נראית כתורת דורית

בין הממצאים של שברי החרסים זיהינו שברים נוספים של אמפורות רודיות מן התקופה ההלניסטית, אך עתה עתה נתגלתה טבעה אחת בלבד.

לימי בית חשמונאי שייכת אולי כתורת עמוד שעשויה אבן גיר (מס' 13980; אייר 18) השיכת לערך הדורי. הכתורת היא חריגה בצורתה, שכן האcinוס שלה קעור ולא קמור כרגיל. הכתורת נשתרמה בשלמותה, וקוטרה כ- 75 ס"מ. לפי קוטרה ניתן לשער שהיא ניצבה בראש עמוד שגובהו היה כ-4 מ'.

יש לציין שבתמנונות שצולמו תוך כדי עבודות הניקוי של המבנה הצלבני שנחנשף בחלקו המזרחי של הבור הגדל בחזותו של מבנה אוורות שלמה, נראית כתורת דורית שבורה (אייר 19), שונה בצורתה מזו שנחנפה במפעל הסינון. מקומה של כתורת זו כיום

אין ידוע. קיימת אפשרות שמקור כתורת אלה הוא בסטיו המזרחי של הר הבית שזמנו ככל הנראה קדום לימי הורדוס, והוא כונה "הסטיו של שלמה" (יוחנן י' כג; מעשי השליחים ג' יא. וכן ראו: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות כ ט ז; ריטמאיר 2006: 219). חלק מבנים ועיטורים ארכיטקטוניים הם מצוי נדיר בעבודת סינון העפר מהר הבית, שכן פריטים אלה הופרדו מן העפר ונשמרו במהלך

חדשושים במבצע סינון העפר מהר הבית

חפירות הווקף בתחוםי ההר. רק פריטים בודדים נמלטו מגורל זה ונמצאו על ידינו. תיארוכה של הכותרת לפי מאפייניה הטיפולוגיים הוא קשה, ולא מצאנו לה כל מקבילות מדיקות, אך ככל זאת אנו משערים שהיא שייכת לימי בית חשמונאי. כוורות דורייתן קעורות ומעליהן אפרוי דורי נמצא 'בקבר הקומותנים', שהוא ברוחב שמאלו הנביא מצפון ירושלים (גלאינג 1936: 111-123).

כותרת דורית עם אכינוס קעור נתגלתה לאחרונה אף באזורי הרחוב מימי הבית השני בדרום עיר דוד, בחפירותיהם של רוני רייך ואלי שוקרון (רייך ושוקרון 2002: 61-62). כוורות דורייתן, אם כי שונות בצורתן, ידועות בירושלים בימי בית חשמונאי ובימי בית הורדוס גם בקבר יסונ שבסוכנות רחביה, בمعרת קבורה בסנהדריה, בקבר הכהנים מבית חזיר בנחל קדרון, במבנה שנחנש במנזרות הקוטל המערבי ובאתרים נוספים.

איור 20. עמוד מתkopfat הבית השני, עם בסיס מכוון

מן המתולוגיה היוונית. חרס זה עשוי היה להשתייך לקערה מיובאת מן הסוג הקורי' 'קערות מגאריות' (שMOVEDן אינו בהכרח ממגagara). זמן של קערות אלה הוא מן התקופה ההלניסטית הקדומה. בעבודת הסינון נגלו גם שברים של כלים מטיפוס 'טורה סיגילטה', שאף הם היו כל' יבוא מתקופה זו.

פריט ארכיטקטוני נוסף העשוי להיות
שייך לסטיו המזרחי הוא שבר חולית
עמוד עשוי אבן גיר, הצללה את
הבסיס (מס' 7570; איזור 20) קוטרה
כ-50 ס"מ (אמה אחת) וגובהה
כ-60 ס"מ. במידה שאכן עמוד זה
ישמש כחלק מהסטיו המזרחי, יתכן
שהיה ממוקם בקומתו העליונה,
מכיוון שעמודים בעלי קוטר קטן
יותר היו בקומות העליונות.

פריט נוסף השירק כנראה לתקופה
ההיליניסטיית, הוא שבר קטן מן הדופן
של קערת חרס שנעשתה בדפוס
(מס' 6840; אירור 21) שהבר, שగודלו
3.5x3.0 ס"מ מעוטר בתבליט רדוד
שבו נראית דמות של סוס מטופף.
החרס שוחוק מאד, אך בכל זאת ניתן
לראות בו את קצחו של חפץ או דמות
נוספת שהיתה ליד הסוס. על גבי
הקערה הופיע כנראה תאוור נרטיבי

איור 21. שבר של קערה 'מגארית' מעוטר בתבליט רדוד של סוס מטופף

לתקופה ההלניסטית שייכות ככל הנראה ארבע משקלות קטנות עשויות זכוכית בעליות בסיס שטוח וצורה של כיפה שטוחה (plano-convex) (מס' 9281, 5292, 8553, 1913; גורין-רוזן 2003: 314; מס' 13-10; שפער 2001: 230, מס' 548 ושם מקבילות וספרות נספחת). משקלם של ארבעת החפצים בהתאם הוא: 1.78, 0.65, 0.32 ו-1.43 גרם, כשהחפץ האחרון שבר מעט. החפץ הראשון עשוי זכוכית בצבע חום-צהוב, השני הוא בצבע כחליל עם פטינה והשלישי הוא בצבע צהוב.

בין חפציו הזכוכית שנחשפו בעבודת הסינו יש גם מספר שברים, בעיקר שפויות של קערות שנעשו ביציקה בדפוס מזכוכית שקופה בצבע צהוב או חול. טכניקה זו של יציקת קערות זכוכית בדפוס ידועה בתקופה ההלניסטית (ישראל וקנצלסון 2006: 420 - 428).

איור 22. משקלות זכוכית כיפותיות מהתקופה ההלניסטית

התקופה הרומית הקדומה (40 לפנה"ס - 70 לספרה)

המטבעות הרבים שעלו במפעל הסינון כוללים רבים מימי בית הורדוס, מטבעות ציבי רומי ביהודה ומימי המרד הראשון.

במהלך הסינון נtagלה שבר קטן של גלוסקמה מעוטרת מאבן גיר רכה (מס' 12609; איוור 23), שמידתו 3.9x4.2 ס"מ. הגלוסקמות שימשו מיכלי עצומות לקבורה משנית, והן אופייניות לירושלים של ימי בית הורדוס (המאה הראשונה לפנה"ס - המאה הראשונה לספרה). על גבי שבר הגלוסקמה מופיע קטע של העיטור הרגיל של שושנת (רוotta) שנעשה בעורת מהוגה (וראה: רחמנין 1994: 37-41; קלונר ויסו 2003: 52-56). מציאותו של שבר זה בתוך תחומי הר הבית של ימי הורדוס היא מפתיעה, שכן לא הייתה בתקופה זו קבורה בתוך שטח העיר, ודאי שלא בתוך הר הבית. נראה לפיך שבר זה נtagל להר הבית בדרך מקרה, ואינו מעיד על קבורה כלשהי.

במפעל הסינון נtagלו שברים אחדים של כלים עשויים מאבן גיר קרוטונית רכה. בין השברים אלה בלטה שפת קלל (מס' 9631; איוור 24), שהוא מעין חבית אבן גדולה דמוית גביע ענק העומדת בדרך כלל על רגל צרה, שנעשתה על גבי מחרטה (והשו: יוחנן ב, ו-ז). כלי אבן דומים נפוצים

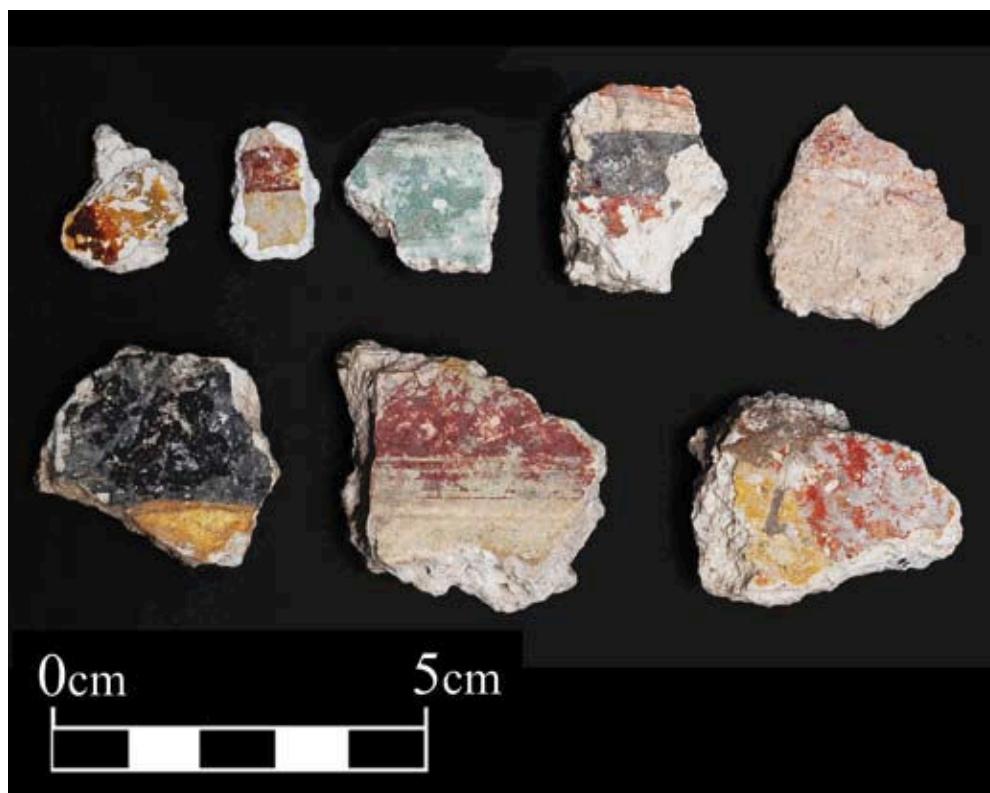
איור 23. שבר גלוסקמה מתקופת הבית השני

איור 24. שברי כלי אבן מתקופת הבית השני

במכלולי הממצא המיחוסים לאוכלוסייה היהודית מימי הבית השני, לפי ההלכה כלי האבן אינם מקבלים טומאה (ראו למשל: ביצה ב ג; פרה ג, ב; עבודה זורה ה יא; כלים כב י, אholes ו א), ולכן מובן שהבר הבית, שבו הקפידו ביוטר על ענייני טומאה וטהרה, העדיפו שימוש בכלים אלה. בחפירותיו של בנימין מזר לרגלי הר הבית מבחוץ נתגלו כמותות גדולות של שברי כלי אבן כאלה (מגן 2002), והם ידועים היטב גם בחפירותיה האחריות של ירושלים (אבייגד 1980: 127-132; קהיל 1992).

בין הפריטים שנמצאו בסינון היו עשרות פיסות טיח צבעוני מעוטר בטכניקת פרסקו (איור 25), קלומר ציור על הטיח בעודו לח, לשם ספיגת הצבע אל תוך הטיח. כמו מה שנדרס נראתה עיטור

איור 25. פיסות טיח צבעוני מתקופת הבית השני מעוטרות בטכניקת פרסקו

במספר צבעים ושרידי דגמי עיטור. רוב קטעי הטיח נמצאו צבועים בצבע אדום דהוי, דמי חלודה, הקרי 'אדום הפומפיאני', משומם תפוצתו הרחבה בחורבות פומפיי שחרבה בהתפרצויות הר הגעש וזוב בשנת 79 לספירה. צבע זה היה אופנתי בימי בית הורדוס וידוע היטב מאתרי ארמנוטיו של הורדוס במצדה ובהרודיאון. כמו כן ידוע השימוש בצבע זה בבתים האמידים בעיר העילונה של ירושלים (אבייגד 1980: 99 ואילך; וביתר פירוט: רוזנברג 2003).

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

במהלך עבודות הסינוי נחשפו ארכיאי אבן רבים שנوعדו לריצוף. חלק מן הארכיאים זוהו בודאות כЛОחות ריצוף ששמשו בטכנית 'אופוס סקטיליה' מן התקופה הרומית הקדומה (איור 26). זיהויים

נעשו על סמך זהותם לארכיאי אבן לריצוף שנתגלו באטרים אחרים מימי הורדוס: ביריחו, בארמון השלישי של הורדוס (נצר 1999: 45) בעיקר בבניין B70, במצדה, בבניין בית המרחץ (פרסתור 1995: 158-161), בהרודיון, בבית המרחץ (נצר 2006: 217-213), בקיפרוס בבית המרחץ (נצר 1975: 56-59) ובמכור, בבית המרחץ (נצר 2006: 213-217). ריצוף אופוס סקטיליה נאה מימי הבית השני נתגלה אף בשטח מ' בעיר העילונה של ירושלים (אביגד 1980: 146). אחד מארכיאי הריצוף השלמים (מס' 15522) מידותיו 24X24 סמ', והוא עשוי אבן ביטומן בצדע שחוזה. הוא זהה במידותיו ובחומר שמננו הוא עשוי, לארכיאים מרצפת אופוס סקטיליה שנחשפו ביריחו (נצר 2001: 239). מקור האבן הביזנטית השחורה במחצבות במדבר יהודה, בקרבת ים המלח (دونסיל-ווט 2001: 494-495). נמצא גם ארכיאי ריצוף אחרים עשויים ביטומן, ואף מחומרים אחרים כמו אבן גיר מקומית קשה בצדע אדמדם (מייזי أحمر) ומאבן צפחה.

איור 26. לוחות ריצוף ששימשו בטכנית 'אופוס סקטיליה' ברחובות הר הבית בתקופת הבית השני

טכנית האופוס סקטיליה עשתה שימוש בארכיאי אבן צבעוניים מקומיים ומיובאים, מנוסרים בצורות גאומטריות שונות ובגדלים משתנים. ארכיאי ריצוף אלה שלובו יחדיו בהרכבים מגוונים שיוצרו דגמים גאומטריים עשירים. בדיקת כתביין של יוסף בן מתתיהו מעלה שתכנית זו שימושה לעיטור רצפות של מבני פאר בירושלים של ימי הורדוס. בתאורה ארמונו של הורדוס שהיה בסמוך למגדל המצוודה במערב העיר, הוא כותב: "מי יכול לתאר את מרצפת הבניינים האלה, אבניים מאבניים שונות ויקרות, אשר הובאו מכל הארץ למכביר" (מלחמות היהודים ה ד ד).

בתארו את הר הבית כותב יוסף:

"וכל הכהר מתחת לركיע היה רצוף אבני צבעוניים, אבניים מאבניים שונות" (מלחמות היהודים ה-ב).

נראה שתאورو זה של יוסף מתייחס לחצר החיצונה של המקדש, מחוץ לسورה שהקין את החצרות הפנימיות ואת המקדש עצמו. אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר בעזרות ובמבנים נוספים שאינם בהר הבית.

גילי ארכיני האבן של רצוף האופוס סקטילה מהר הבית הוא מן החדשויות החשובים של עבודתנו, והוא עשוי לעזור בשחזור המראה וה貌וי של החצר החיצונה של המקדש. יש בכך משום תרומה להכרות עם המעוות והתפיסה האסתטית, המאפיינים את הארכיטקטורה המונומנטלית של הורדוס, ששיאה היה בהר הבית. יש לציין שבמחקר המקדש והשוואותו לנזונים הארכיאולוגיים מחפירות באטריום מימי הורדוס, החוקרים כמעט ולא נתנו דעתם על הצורה וה貌וי של הרצפות שהיו בחצרות שהקיפו את המקדש.¹⁰

התקופה הרומית המאוחרת (324 - 132)

50

הממצא הקרמי מן התקופה הרומית המאוחרת שעה בסינון העפר מהר הבית הוא מועט יחסית.

בין המטבעות שנתגלו מצויים כמה מטבעות ערים מן התקופה הרומית המאוחרת, הנמצאים עתה בתהיליך של זיהוי ועיבוד. דומה שהמייעוט היחסי של ממצאים מן התקופה הרומית המאוחרת נובע מן העובדה שהתקופה נסתיימה במעבר חלק לא כל מושב, אל התקופה הביזנטית. עיקר ממצאי התקופות האחרונות בעבודתנו, כמו ברוב אדריה של הארץ, מקורו משכבות יישוב ששופן בא עליו בחורבן אלים, בידי אויב או כתוצאה מרעידות אדמה.

התקופה הביזנטית (324 - 638)

כמוות המטבעות של התקופה הביזנטית בעפר מהר הבית היא מרובה ביותר. ביניהם יש כמוות ניכרת של מטבעות ערים (מינימות) ואף מטבעות גדולים יותר כמו העיר פוליס. כמו כן, מרובים המטבעות של המאה הרביעית, של ימי קונסטנטינוס וירישו. ממצא אחר מן התקופה הביזנטית, ראוי לציון, הן משקלות מרובעות קטנות עשויות ברונזה,

¹⁰ הדיון לעיל על ארכיני האופוס סקטילה נכתב בידי אסף אברהם.

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

שנوعדו לנראה לשקלית זהב. עד עתה זיהינו שמונה משקלות כאללה, החל מזעירות, משקלן פחות מגרם אחד, ועד כאללה משקלן הוא 5.6 גרם. בין המשקלות האלה נמצאו שלוש (איור 27), המסומנות באותיות. על האחת (מס' 4270), משקללה 4.1 גרם, חרוטה האות N בקו פשוט.

איור 27. משקלות ברונזה שנעמדו לשקלית זהב בתקופה הביזנטית

משקלות אחרות (מס' 6411), משקללה 3.88 גרם מסומנת גם היא באות N, ארכוקוים כפולים. דומה שהמשקלות אלה הן של נומייסמה (*nomisma*) אחת, משקלן הממוצע הוא 4.2-4.3 גרם. משקלות דומות עם הסימן של האות N נמצאה גם בחפירותיו של דאגלס תאשינגהם בגן הארמני בירושלים (סקוט 1985: לוח 80:25; משקלת 15 הा 2.80 גרום בלבד, והיא פורשה כמייצגת $\frac{3}{4}$ נומייסמה [?]).

המשקלות המנסומנת השילישית בעבודתנו (מס' 12190) היא זעירה, 8.8 מ"מ, ומשקללה 0.6 גרם. על פני המשקלות העשויה ברונזה משובצות בכסף האותיות KA (על משקלות אלה רואו גם: הנдин 2007: 211-215).

איור 28. ידית נר חרס מעוטרת בצלב מסוגן (מס' 15833; איור 28). ידיות דומות נמצאו גם בחפירות מזור מדרום להר-הבית (ראו: שפירא ופלג 2003: 106, איור 11: 17.). נמצאו גם שרבי קערות

גבריאל ברקאי ויצחק צויג

בצבע אדום ממורק עם טביעה בצד הפנימי של תחתיתן; הן שייכות לטיפוס הקורי *Phocaean Red Slip Ware*. באחת מקערות אלה (מס' 8870; אייר 29) מתארת הטבעה דמות של בעל חיים, וטביעה נוספת (מס' 2641) היא בצורת צלב ואותיות (אלפא ואומגה ?) בין זרועותיו. בין שברי החרסים בלט שבר של חותם עגול ושטוח שנועד להחמתה לחם הקודש (מס' 8548, אייר 30) שבו השתמשו בטכסי שנערכו בכנסיות. על החותם מופיע עיטור צמחי מסוגנן עשוי בתבליט

נמוך. חפצים דומים נמצאו במקולוי ממצא כנסייתיים, כגון, למשל, בחפירות של האבות הדומיניקאנים באתר כנסיית סנט אטיין שמצפון לירושלים (לגרangan'). (135:1894).

אייר 30. שבר של חותם 'לחם הקודש', עשוי חרס, מהתקופה הביזנטית

אייר 29. שבר קערה ביזנטית מטיפוס Phocaean Red Slip Ware ועליה טביעה של בעל חיים

התקופה הביזנטית, ואחרים עשויים להשתירק לימי הצלבנים ואולי אף לתקופות מאוחרות יותר. הצלבים עשויים צדף אם הפניה (מס' 2379), פאיינס (מס' 8274), וכמה מהם עשויים ברונזה (מס' 5020). חלק מהתליונים הללו יש לוילות לענידתם ובחלק מהם נשתרם תאור דמותו של ישו על הצלב.

אייר 31. תליונים בצורת צלב עשויים מחומרים שונים (רובם מהתקופה הביזנטית)

בעבודתנו נתגלתה קבוצה חשובה של תלויינים בצורת צלב מסוימים שונים (אייר 31). נראה שלפחות חלק מתליונים אלה הוא מן

אחד השאלות שעסוקנו בהן כבר בדו"ח המוקדם הראשון (ברקאי וצויג 2006: 226), היא משמעותם של הממצאים מן התקופה הביזנטית מהר הבית, האם יש לפרשים כשרידי מזבילה בלבד, או שמא הם מעדים על בניה ופעילות שהיו באותו תקופה בשטח ההר. בין הממצאים שעלו בעבודת הסיכון ישנה כמהות של אלפי

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

קוביות פסיפס (טסרוות) של פסיפס רצפה עשויים אבן (איור 32). לפי גודלם ואופיים הם השתיכו לרצפות פסיפס של התקופה הביזנטית. נראה שאלה מייצגות רצפות פסיפס של מבנים, אולי אפילו כנסיות, שפורךו ונחרשו עם שינויו של הר הבית בתקופה הערבית הקדומה, עם הבנייה הנרחבה של הח'ליפים מבית אומיה, במאות השבעית-שמינית. בדו"ח הראשון הצבענו על חלקו מבנים מהתקופה הביזנטית כמו שברי כתורות קוריינתיות, הדומות לכתורות שנעשתה בהן שימוש משני בהר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה, אף שברי לחות סוג של כנסיות. שלא כמו

איור 32. שברי פסיפסים מהתקופה הביזנטית

שברים ארכיטקטוניים אלה, עשויים היו להגיע להר הבית לצורך שימוש חוזר, בניי הפסיפס ודאי שלא הגיעו למטרה זו, והן מעידות ללא ספק על קיומם של מבנים שהיו בשטח הר הבית בתקופה הביזנטית.

התקופה המוסלמית הקדומה (1099-638)

בין המטבעות שנמצאו ישנים רבים מן הטיפוס המכונה ביינטו-ערבי (איור 33), שהם מטבעות שקדמו לרפורמה המוניטרית של עבד אל מאלכ אבן אל מראון (705 - 685). כמו כן עליה גם מטבע זהב מימי שלטונו הח'ליפים הפאטימים (מס' 5784), מן המאה העשירית.

איור 33. מטבע ביינטו-ערבי מתחילה התקופה המוסלמית הקדומה

כבר נזכרו לעיל הכמות הגדולה של קוביות פסיפסי קיר מצוכית, רובן בצדדים כחול וירוק, שרבות מהן מוזהבות. מקורן של קוביות הפסיפס האלה הוא ככל הנראה בצדפי הפסיפסים הפנימיים והחיצוניים של מבנה כיפת הסלע. הבניין האומיי, מסוף המאה

גבריאל ברקאי ויצחק צויג

השביעית, היה במקורו מצופה בפסיפס קיר גם בצד החיצוני, כאשר בלו והתפוררו בשני הזמן, הם הוחלפו, במאה ה-16, בידי הסולטאן סולימאן המפואר בארכיה קיר מזוגגים (רוזן-איילון Chambardia rubens :329). בין הממצאים שלנו היו גם עשרות שברים של שיבוצי זר (arcuata) (איור 34), שעשוים אף הם בחלקם, לבוא מעיטורי פסיפסי הקיר, שכן שיבוצים אלה

איור 34. שיבוצי זר עם עיטורים שונים. חלקם עיטרו את כיפת הסלע

מצויים בפסיפסי הקיר הפנימיים שנשתמרו עד היום במבנה כיפת הסלע. נמצאו גם פיסות של פסולת תעשייה של שיבוצים של צדי אמ הפנינה, שהקלם נועד לשיבוץ בפסיפסי הקיר (שם). לפיכך, ניתן להסיק ששיבוצי הדור הלאו יוצרו בהר הבית.

בין מאות התכשיטים שנמצאו ישנים שני תליונים נאים (או עגילים שהעוקץ שלהם חסר ונשבר) עשויים ברונזה ומעוטרים בטכניקת הפליגראן (מס' 1391 ו-1639; איור 35). תכשיטים נאים אלה עשויים להיות מתוארכים, לפי סגנונות, לימי הח'ליפים מבית עבאס, או לימי שלטון הפתאימים.

בין הממצאים הייתה גם משקלות זכוכית קטנה ושבורה (מס' 11810; איור 36), דמוית מטבע ועליה שרידי כתובות בערבית, השיעיכת גם היא לתקופה המוסלמית הקדומה.

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

0cm 2cm

איור 35. תכשיטים העשויים בטכניקת הפיליגראן

איור 36. שבר של משקלות אוכנית ועליה שרידי כתובות ערבית

התקופה הצלבנית (1187-1099)

בעבודת הסינוון נתגלו מטבעות כסף אחדים של ממלכת ירושלים הצלבנית. אחד מהם מתאר את המבנה של כנסיית הקבר (איור 37), ובמטבע נוסף מופיע תאורה מגדל דוד (מס' 11602; אייר 38). כמו כן נתגלו מספר ראשי חצים עשויים ברזל שלפי צורתם ניתן לתארכם לתקופה זו (אייר 39).

אייר 38. מטבע כסף צלבני ועליו מתואר דגם של כנסיית הקבר

אייר 37. מטבע כסף צלבני ועליו מתואר דגם של כנסיית הקבר

אייר 39. ראשי חצים מהתקופה הצלבנית

התקופה הממלוכית והתקופה העות'מאנית (1187-1917)

כמויות המטבעות מתקופות אלה היא מוגבהת. זיהויים ועיבודם לפירסום בידי ניצן עמייתי-פריסיס, נמצא כרגע בעיצומו.

בין שרבי האבניים המעוותות שעלו בעבודתנו יש לציין עיטור ארכיטקטוני עשוי אבן גיר לבנה קשה מנוסרת בדגם נאה (מס' 14017; אייר 40). אבן זו מקורה בדגם תשליב שהייתה בו אבניים בצבעים שונים (אבלק), מסוג זה המצוי בחזית בנין האשרפייה שבמערב הר הבית, מן המאה

חדשונים במפעל סינון העפר מהר הבית

ה-15. מקורה של אבן זו הוא ככל הנראה, בעבודות שיפוץ שנערכו באחד מן המבנים של התקופה הממלוכית בהר הבית.

נתגלו גם כלי משחק עשויים זכוכית בצבע כהה עם דגם נוצה בצבע לבן, שצורתם היא כשל גליל גבוה עם ראש כיפתי (אייר 41) (השווה: ספר 2001: 236, ולו 552-41). שם הם מיוחסים למאות 9-13). יש לתארך חפצים אלה לתקופה הממלוכית.

57

אייר 41. אבן שמקורה בתשליב מהתקופה הממלוכית שהיו בו אבני בצבעים שונים (אבלק)

אייר 40. כלי משחק עשויים זכוכית, מהתקופה הממלוכית

אייר 42. חותמות ברונזה מהתקופה העות'מאנית

ראוים לציון גם שבעה חותמות עשויים ברונזה (אייר 42). בעלי ידית אנכית מעוטרת וחלקה תחתו הניצבת לידית, שהוא עגול, דמוית מטבע, ועליו יש כתובות חרוטה. החותמות אלה שייכים לתקופה העות'מאנית המאוחרת (המאות 17-19), והם שמשו פקידים שליטון ובעלי מעמד להחתרמתם של מסמכים שונים. חותמות דומים ידועים גם בחפירות אחרות בירושלים (ראה: טאשינגהם 1985: ציר 17:72). בין התחכשיטים שחשפנו ישנו שבר של צמיד ברונזה עם עיטור בתבליט בצורת מעויין דמווי יהלום (מס' 1477; אייר

איור 43. שבר של צמיד ברונזה מלוכי עם עיטור בתבלייט בצורת מעויין דמי יהלום

(43). חפץ זה מתוארך לתקופה הממלוכית או העות'מאנית לפי ממצא מקביל בנחל תות (אלכסנדר 2006, 186-185).

סיכום ומסקנות

הציגו לעיל מבחר מצומצם בלבד מאלפי הממצאים שעלו בעבודת הסינון של העפר מהר הבית. זו הפעם הראשונה בתולדות המחקר של ירושלים, שיש בידינו שפע של פריטי תרבות חומרית מותך שטחו של הר הבית, שעד עתה היה 'ארץ בלתי נודעת' מבחינה ארכיאולוגית. שטחו של הר הבית הוא כ-145 דונם, שהם כשישית משטח העיר העתיקה. שטח גדול זה היה למעשה 'מחוץ לתחום' במחקר הארכיאולוגי ולא נערך בו מעולם כל חפירות סידרות. עבודה הסינון לפיקר, ממלאת פער במחקר הארכיאולוגי של ירושלים, שלעתים החוקרים מתעלמים מעצם קיומו.

58

הממצאים מוכיחים קיומה של פעילות מגוונת בשטח הר הבית לאורך כל התקופות ההיסטוריות, מן ראשית תולדותיה של ירושלים ועד ימינו. כל הדיוונים שעסקו בארכיאולוגיה של הר הבית עד עתה, עסקו בהיבטים הארכיטקטוניים ושיחזורם של המבנים שהיו בו לאור המקורות הספרותיים הקודמים, אך חסר בהם המידע של הממצא הפיסי. מעתה ניתן להוסיפה לכל דיון כזו גם את الكرמייקה ואת הממצא הצעיר.

עבודת סינון העפר מהר הבית מדגישה את הפוטנציאלי הגלום בסינון מלא של כל העפר באתרים ארכיאולוגיים באשר הם, בכל חלק הארץ.

בעקבות מיפוי الكرמייקה שנמצאה במהלך העבודה, ניתן בשלב זה לסכם את התפלגות החרסים לתקופותיהם. הלימוד הכתמי מייד על עצמותה של הפעילות האנושית בהר הבית בתקופות השונות. יש להזכיר כי הסיוכנים הכרונולוגיים הם ראשוניים וזמןניים, ואנו מגדילים ומiscalלים את המdatum הסטטיסטי כל העת. להלן טבלת אחוזי الكرמייקה לתקופותיה:¹¹

¹¹ הטבלה מבוססת על מדגם של 1978 שפויות מתוך הערימה שסימונה 11.

חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית

התקופה	כמות	%	אחוז מתוארכים
קדום לתקופת הברזל	10	0.5%	0.9%
תקופת הברזל 1	3	0.1%	0.3%
תקופת הברזל 2 (ימי הבית הראשון)	170	8.6%	15.2%
התקופה הפרסית	18	0.9%	1.6%
התקופה ההלניסטית	84	4.2%	7.5%
תקופה רומית קדומה (בית הורדוס עד חורבן בית שני)	287	14.7%	25.8%
התקופה הרומית המאוחרת	33	1.7%	2.9%
התקופה הביזנטית	180	9.1%	16.1%
התקופה הערבית הקדומה	152	7.7%	13.6%
התקופה הצלבנית	38	1.9%	3.4%
התקופה הממלוכית	36	1.8%	3.2%
התקופה העותמאנית	43	2.2%	3.8%
העת החדשה	64	3.2%	5.7%
חרסים בלתי מתוארכים	860	43.4%	-
סה"כ	1978	100%	
סה"כ מתוארכים	1118		100 %

59

רובו של העפר שאנו מסננים, מקורו במילויים מימי הביניים, שהוצאו בעבודות הוווקף המוסלמי מן הבור הגדול, שנחפר בחזיותו הצפונית של המבנה הקורי או רוותה שלמה. העפר הובא לשם מחלקים אחרים של הר הבית, ולא הובא מבחוץ. העפר שהוציא מוחה הבית בא בחלוקת גם מעבודות פילוס שנעשו בתחום המבנה התת-קרקעי של אורות ובחלקו מעבודות שונות של שיפוץ בחלוקת השוניים של ההר ומפילוס וריצוף בחלוקת הדרום-מזרחי.

מיועטם של הממצאים מתקופות הברונזה מעיד ככל הנראה על כך שהר הבית לא היה חלק מן העיר או מן התל של ירושלים במהלך האלפים השלישי והשני לפני הספירה. לעומת זאת התמונה הרכומית של הממצאים משתנה באופן בולט בראשית תקופת הברזל ב. במהלך תקופה זו, הר הבית וסביבתו כבר נכללו בתוך שטח העיר, והוא מוקד של פעילות מנהלית ופולחנית. חורבן הבית הראשון בידי הבבלים וחורבן הבית השני בידי הרומיים, גרמו לכך, שהחורבן האלים יותר בידינו יותר ממצאים מאשר בתקופות שבנה אין עדות לסייעות התקופה באורה אלים. בטבלה הסטטיסטית שלעיל בולט משקלה הסגולי הגבוה של התקופה הביזנטית. לאור נתוני עבודתנו אנו יכולים להסתייג מן הקביעה המקובלת במחקר, שהר הבית היה באותה תקופה ריק ממבענים וכי לא הייתה בו כל פעילות.

כל קביעות התאריכים נעשות על יסוד השוואות טיפולוגיות בלבד, שכן הממצאים לא נתגלו באתרם, והם חסרי הקשר סטרטיגרפי. ישנה כמות גדולה של פריטים שלא עלה בידינו לתארכם בזודאות

בשלב זה, בהמשך הממחקר ייועשה מאמץ מוגבר לאיזוהים ולתיארכם של החפצים הללו.¹²

בין הפריטים שאינם מתוארכים טיפולוגית כלולים גם עצמות בעלי החיים ושלדי הרכיכות. אלה נמצאים בעת כתיבת הדברים, בתהיליך זיהוי ועיבוד לקראת פירסום. חלק ניכר (~10%) מהעצמות הן שרופות, וניתן לשער, שמקורן בהמות שהוחזקו בהר בעת חורבן הבית הראשון או השני, ואילו עצמות אחרות מקורן בשאריות מזון, כמו העצמות שנחשפות בכל אתר ארכיאולוגי אחר.

הצדפות, החלזונות והקונכיות, מайдך, הן מפתיעות למדי, שכן ירושלים מרוחקת מן הים, וכולן הובאו אליה במתכוון ממראחים. בין אלה יש לציין כמה קונכיות פי-הכושי (*Cypraea annulus* [Cowrie shells]) שמקורן בים סוף. קונכיות אלה נמצאו כשהן מעובדות, בהסרת גבן או בניקוב. יש לציין גם את קונכיות הארגמן (*Hexaplex trunculus*) שמקורן בים התיכון וכן את הנעמיות, (*Glycymeris violacea* ואחרות) שמקורן זהה. אלה נמצאו גם באתרים אחרים, שבהם הן נחשפו במכלולים מתוארכים היבטים. קונכיות פי-הכושי ידועות לנו מאתרי תקופת הברזל, ושימשו לפי הנחתם של כמה חוקרים, כאמצעי תשולם, אך הן ידועות גם מתקופות אחרות ובשימושים אחרים, כגון חרוזים, קישוטים או קמיינות (וראה: בר יוסף-מאיר 1999: 50-51).

60

בין הממצאים ישנים, כאמור, מאות פריטים מיוחדים שלא תוארכו, ועד עתה לא נמצאו להם מקבילות מדוייקות. אלה הם, בעיקר, עשרות רבות של חרוזים ותכשיטים שונים - טבעות, עגילים, צמידים, תליונים וכדומה. בין התכשיטים הללו ישנו תליוון עשוי ברונזה בצורת כלי נגינה בעל מיתרים (מס' אייר 44) שאותו ניתן להזות עם הכינור הקדום. לכל הngeינה יש מסגרת מעוצבת המשטחית בחלקה העליון בשתי צניפות ועל, שבינו לבין תיבת התהודה מתחום שלושה מיתרים. המסגרת ותיבת התהודה שלמה, מעוטרים בדגמים בלתי ברורים, אולי פרחים. כינור דומה נבחר, עוד בטרם החלה עבודתנו, כסמלת של עמותת אלע"ד, שבחסותה נערך מפעל הסיניון.

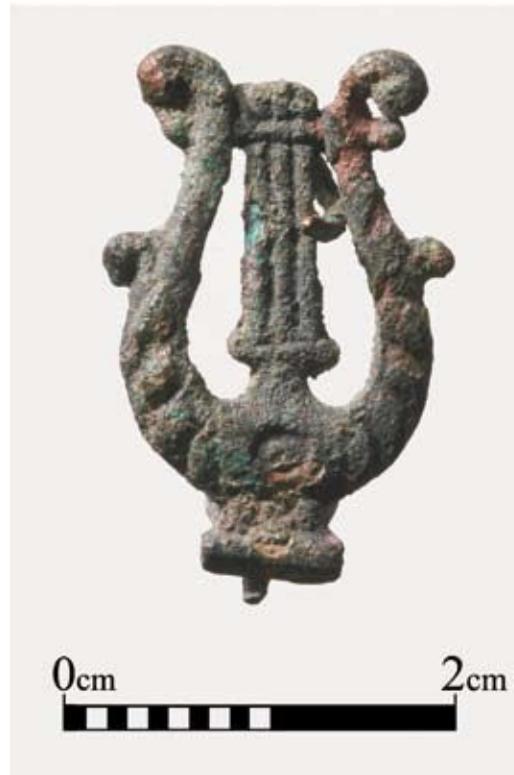
בין הממצאים המיוחדים שתיארכם בעייתי, כלולה גם לוחית ברונזה מלכנית (מס' 7175; 9x6.5 ס"מ; אייר 45), שהיתה מחוברת בשני מסמריו ברזל קטנים לרקע כלשהו, שהיא מן הסטם עשויה עצ. על גבי הלוחית מופיע בתבליט תאור של סצנה נאה. העיבוד האמנומי מעיד אולי שמדובר בפריט מן העת החדשה השיך לאמננות האירופית; אך קביעה זו היא מסוויגת. זמנו, מקורו או משמעותו ושימושו של החפץ אינם לנו. כמו כן אין וודאות מלאה שמקורו ערים העפר שממנה באה לוחית זו, הוא אכן בהר הבית.

¹² חלק מהפריטים יוצגו בעבר באתר אינטרנט ייחודי אשר יישמש כקבוצת דיון למומחים שונים ובעלי עניין, אשר יתרמו מידעותיהם לזרחי הפריטים.

חדשניים במפעל סינון העפר מהר הבית

אייר 45. לוחית מתכת ובה תיאור של סצינה נוצרית בסגנון רוסי (?)

אייר 44. עיטור ברונזה בדמות 'כינור דוד', המזכיר את סמלת של עמותת אל"ד הממננת ומפעילה את פרויקט סינון. תיאורנו עדין לא ידוע

פרויקט סינון העפר סוג פער במדינה שלנו, והוכיח עצמו כמקור בלתי נדלה ללימוד תולדותיו של הר הבית. העבודה היא בעיצומה, והטייכנון הוא להמשיך במפעל עוד זמן רב.

העבודה בסינון העפר שהוצאה מהר הבית נעשית באוירית התעלות ובתחושה של שליחות, בידי הצוות והמתנדבים. זה המקום להודות מקרוב רב לכל העובדים במלאה ולכל התומכים בעבודתנו, על התלהבותם ומאמציהם.

ביבליוגרפיה

אביגד 1980

נ' אביגד, העיר העלונה של ירושלים, ירושלים.

אביגד 1997

N.Avgad, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem.

אים 2006

M. Im, *Horses and Chariotry in the Land of Israel During the Iron Age II (1000-586 BCE)*
Ph.D. Dissertation, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.

אלאי ולמייר 1991

J. Elayi and A. Lemaire, "Numismatique", *Transeuphraténe* 4, pp. 119-132.

אלכסנדר 2006

Y.Alexandre, "Nahal Tut (Site VIII):A Fortified Storage Depot from the Late Fourth
Century BCE", *CATIQOT52* ,pp. 131-189.

אריאל 1990

D.T. Ariel, *Excavations at the City of David 1978-1985 – Volume II: Imported Stamped
Amphora Handles, Coins, Worked Bone and Ivory, and Glass*, Jerusalem.

אריאל וסטריקובסקי 1990

D.T. Ariel and A. Strikovsky, "Appendix", in: D.T.Ariel (ed.), *Excavations at the City of
David 1978-1985 – Volume II: Imported Stamped Amphora Handles, Coins, Worked Bone
and Ivory, and Glass*, Jerusalem. pp. 25-27.

ברטרון 1903

G. Barton, "Two New Hebrew Weights", *Journal of the American Oriental Society* 24,
pp. 384-387.

ברושי 1972

.מ' ברושי, "החפירות בבית כיפא בהר-ציוון", *קדמוניות* 19-20, עמ' 104-107.

ברקאי 2006 נ'

.ג' ברקאי, "תמורה בהר הבית בעשור האחרון", ארייל 175, עמ' 47-53.

ברקאי 2006 ב'

ג' ברקאי, "משכולת עברית קדומה מהר הבית ", בתוו: א' ברור וא' פואסט (עורכים), *חידושים*

חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית

בחקיר ירושלים - הקובץ השניים-עשר, רמת גן, עמ' 29-32.

ברקאי וצוויג 2006 א

ג' ברקאי וי' צוויג, "פרויקט סינון עפר מהר הבית - דו"ח ראשוני", בתוך: א' ברוק, צ' גריינהוט וא' פאוסט (עורכים), *חידושים בחקיר ירושלים - הקובץ האחד עשר, רמת גן, עמ' 213-237*.

ברקאי וצוויג 2006 ב

ג' ברקאי וי' צוויג, "אור חדש על הר הבית; ממצאים חדשים שהועלו בפרויקט סינון העפר מהר הבית", *אריאל 175*, עמ' 6-46.

ברקאי, פנטלקין וטל 2002

G. Barkay, A. Fantalkin and O. Tal, "A Late Iron Age Fortress North of Jerusalem", *BASOR 328*, pp. 49-71.

גאלינג 1936

K. Galling, "Studien aus dem Deutschen evang. Institut für Altertumswissenschaft in Jerusalem", *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins 59*, pp. 111-123.

גורין-רוין 2003

Y. Gorin-Rosen, "Glass Vessels", in: N. Avigad and H. Geva (eds.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem. Volume III: Area E and Other Studies - Final Report*, Jerusalem, pp. 239-265.

גייטר 1997

ח' גיטר, "המطبعות מהר אדר", *עתיקות 32*, עמ' 80-81.

גריס 1985

V. R. Grace, "The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps", *Hesperia 54*, pp. 1-54.

גרול 2006

T. Grüll, "A Fragment of a Monumental Roman Inscription at the Islamic Museum of the Haram ash-Sharif, Jerusalem", *Israel Exploration Journal 56*, pp. 183-200.

דונסיל-ווט 2001

P. Donceel-Voute, "Les Pavements en Opus Sectile des Ier siècle avant - Ier siècle après J.C. autour de la Mer Morte", in: D. Paunier and C. Schmidt (eds.), *La mosaïque Gréco-Romaine VIII. Actes du VIIIème Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale*, Lausanne, pp. 490-509.

גבrial ברקאי ויצחק צויג

הנדין 2007

D. Hedin, *Ancient Scale Weights and Pre-Coinage Currency of the Near East*, New York.

ווצינגר 1929

C. Watzinger, *Tell el-Mutesellim II*, Leipzig.

זאס ואושישקין 2004

B. Sass and D. Ussishkin, "Spears, Armour Scales and Slingstones", in: D. Ussishkin (ed.), *Renewed Archaeological Excavations at Lachish. Vol. IV*, Tel-Aviv, pp. 1974-1982.

טاشינגהאם 1985

D. A. Tushingham, *Excavations in Jerusalem 1961-1967*, Toronto.

טל 2006 א'

טל, הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית - בין מסורת לחידוש, ירושלים.

ישראליךן וקצנלויסון 2006

Y. Israeli and N. Katsnelson, "Refuse of a Glass Workshop", in: N. Avigad and H. Geva (eds.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, II*, Jerusalem, pp. 411-460.

לגראנג' 1984

M. J. Lagrange, *Saint Étienne et son Sanctuaire à Jérusalem*, Paris.

מגן 2002

Y. Magen, *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period*, Jerusalem.

משורר 1997

י' משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים.

נצח 1975

א' נצח, "קיפרוס", *קדמוניות* 30-31, עמ' 56-59.

נצח 1999

א' נצח, *ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול*, ירושלים

חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית

נצר 2001

E. Netzer, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho – Final Reports of the 1973-1987 Excavation I: Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem.

נצר 2006

E. Netzer, "The Architecture of Herod", *The Great Builder*, in: M. Siebeck (ed.), *Text and Studies in Ancient Judaism* 117, Tübingen, pp. 213-217.

סיוון וסולר 1985

ר' סיוון וו' סולר, "תגליות במצודת ירושלים בשנים 1980 - 1984", *קדמוניות* 68, עמ' 111-117.

סקוט 1985

R. B. Y. Scot, "Weights from Jerusalem", in: A. D. Tushingham, *Excavations in Jerusalem 1961-1967 I*, Toronto, pp. 197-212.

פרスター 1995

G. Foerster, *MASADA V – The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Report – Art and Architecture*, Jerusalem

65

צפריר 1980

ד' צפריר, "על מקומה של חקירה הסלבקית בירושלים", *קטדרה* 14, עמ' 40-17.

קהיל 1992

J. M. Cahil, "Chalk Vessel Assemblages of the Persian, Hellenistic and Early Roman Periods", in: D. T. Ariel and A. De Groot (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh, Vol. III: Stratigraphical, Environmental and Other Reports*, (Qedem 33), pp. 190-274.

קלונר וזיסו 2003

ע' קלונר וב' זיסו, *עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני*, Jerusalem.

קלטר 1998

R. Kletter, *Economic Keystones: The Weight System of the Kingdom of Judah*, Sheffield.

רוזן-איילון 1987

מ' רוזן-איילון, "האומנות והבנייה בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה", בתוך: י' פראורו (עורך), *ספר ירושלים – התקופה המוסלמית הקדומה 638 - 1099*, ירושלים, עמ' 314-336.

רוזנברג 2003

S. Rozenberg, "Wall Painting Fragments from Area A", in: N. Avigad and H. Geva (eds.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem II*, Jerusalem, pp. 302-329.

גבrial ברקאי ויצחק צויג

רָחְמָנִי 1994

L. Y. Rahmani, *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel, Jerusalem.*

רִיטְמַאיֵּר 2006

L. Ritmeyer, *The Quest – Revealing the Temple Mount in Jerusalem, Jerusalem.*

רֵיֶךְ וּשׁוֹקוֹרְן 2006

ר' רֵיֶךְ וּא' שׁוֹקוֹרְן, "חשיפותם של רחבה ורחוב מרצפים מימי הבית השני סמור לבריכת השילוח",
בתוך: א. מירון (עורך), *כנס מחקר עיר דוד וירושלים הקדומה: דברי הכנס השביעי, ירושלים עמי' 70 - 59*.

שֻׁמָּאָכָר 1908

G. Schumacher, *Tell el-Mutesellim I*, Leipzig.

שְׁפָאָר 2001

M. Spaer, *Ancient Glass in the Israel Museum: Beads and Other Small Objects, Jerusalem.*

66

שָׁפִירָא וּפֶלֶג 2003

L. Shapira and O. Peleg, "Pottery Lamps of the Byzantine Period from Area XV",
in: E. Mazar (ed.), *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968-1978. Directed by Benjamin Mazar, Vol. II: The Byzantine and Early Islamic Periods*, (Qedem 43), pp. 104-108.

מקורות האיורים

התצלומים במאמר זה הם משל: ולדימיר נייחין, יצחק צויג וזאב רדובן.
הציורים הם מעשה ידי דלית ויינבלאט.

